

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

ПРЕДКО ДЕНИС ЄРОФЕЙОВИЧ

УДК 2-184.2

РЕЛІГІЙНІ ПОЧУТТЯ: СУТНІСТЬ ТА ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ

спеціальність 09.00.11 – релігієзнавство

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук

Київ – 2016

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі релігієзнавства філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор філософських наук, професор
ХАРЬКОВЩЕНКО Євген Анатолійович,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка,
завідувач кафедри релігієзнавства.

Офіційні опоненти: доктор філософських наук, професор
МАРЧЕНКО Олексій Васильович,
Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького,
завідувач кафедри філософії та релігієзнавства;

кандидат філософських наук, доцент
КОСТЮК Олександр Васильович,
Національний університет
біоресурсів і природокористування України,
доцент кафедри історії і політології.

Захист відбудеться 27 жовтня 2016 року о 10 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.001.43 у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка за адресою: 01033, м. Київ, вул. Володимирська, 60, ауд. 330.

З дисертацією можна ознайомитись у науковій бібліотеці імені М. Максимовича Київського національного університету імені Тараса Шевченка за адресою: 01601, м. Київ, вул. Володимирська, 58, зал №12.

Автореферат розісланий «23» вересня 2016 року.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

І. М. Фенно

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Сьогодні світ стрімко змінюється: трансформуються базові цінності традиційних культур, переосмислюються, розширюються уявлення про усталені філософські та релігійнознавчі категорії. Досягнення в галузі науки і техніки настільки кардинально змінюють нашу повсякденну реальність, що доволі складно відстежити всі ці метаморфози у всій повноті та взаємозв'язку. В цьому вируючому подіями та інформаційними потоками світі залишається проблемним полем, пов'язане з осмисленням такого надзвичайно складного феномена, як релігія. При цьому потрібно враховувати те, що релігійні феномени іноді вкрай складно вербалізувати, оскільки мова йде про інтуїтивно-іраціональну, почуттєву царину. Саме до таких досліджень відноситься проблема осмислення одного із стержневих феноменів релігійнознавства – релігійного почуття, без з'ясування сутності якого неможливо зрозуміти будь-яку релігію, розкрити особливості релігійної людини.

Сучасна ситуація в світі характеризується, з одного боку, втратою усталених орієнтирів, цілей і сенсу життя, моральною деградацією, міжнаціональними і міжрелігійними конфліктами, а з іншого – активізацією традиційних і модерністських культур різної спрямованості. Ці чинники викликають певні зрушення у свідомості людей, їхній вірі, духовно-моральній переорієнтації та в релігійній емоційно-чуттєвій царині. Нині релігійні почуття стають складовою ціннісно-сисловою орієнтації людини, важливим елементом свідомості та дієвим регулятором її поведінки. Тим паче, актуальність дослідження релігійних почуттів обумовлена співіснуванням в одному культурному просторі величезної кількості релігійних конструктів, появою нових нетрадиційних релігійних рухів і екзотичних індивідуальних форм релігійності, ескалацією актів тероризму і воєн на релігійному ґрунті, що уможлиблює їх використання як засобу впливу в різноманітних технологіях.

Сьогодні проблема осмислення релігійних почуттів є однією з головних як в богословському, так і науковому дискурсі. Адже релігійні почуття є складовою релігійної формують релігійну ідентичність, стають важливим чинником акумуляції смислів та ціннісних орієнтацій, а, отже, здатні впливати на світовідчуття та світорозуміння людини. Загалом, проблема осмислення релігійних почуттів доволі різнопланова. Їй присвячені праці В.Бакшутова, Л.Джуссані, Ю.Зенька, І.Мочалова, О.Предко, О.Сарапіна, В.Турчина, Г.Чистякова, Х.Яннараса, М.Яхьяєва та ін. Однак, незважаючи на певний науковий доробок, усе ж таки питання щодо з'ясування сутності та виникнення релігійних почуттів, їх структурованості, функціональних аспектів і ролі в конструюванні буттєвого світу людини потребує детального наукового обґрунтування. Саме дане дисертаційне дослідження уможлиблює з'ясування його сутнісних особливостей та різноваріативних проявів.

Зв'язок роботи з науковими програмами, темами. Дисертацію виконано в межах комплексної наукової програми Київського національного університету імені Тараса Шевченка «Модернізація суспільного розвитку України в умовах світових процесів глобалізації», науково-дослідної теми філософського факультету № 11БФ041-01 «Філософсько-світоглядні та політологічні аспекти гуманітарного розвитку сучасного суспільства», науково-дослідницької тематики кафедри

релігієзнавства філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційної роботи є здійснення системного релігієзнавчого аналізу релігійних почуттів та їх функціональних проявів.

Досягнення поставленої мети дослідження передбачає вирішення низки дослідницьких завдань:

- проаналізувати основні підходи до проблеми осмислення релігійних почуттів і виявити їх методологічні засади;
- розкрити варіативні моделі виникнення релігійних почуттів;
- з'ясувати складові релігійних почуттів;
- дослідити сутнісні особливості релігійних почуттів;
- відстежити корелятивний зв'язок між сприйняттям образу Бога та видами почуттів;
- виявити конструктивні та деструктивні прояви релігійних почуттів;
- з'ясувати особливості релігійних почуттів у контексті презентації духовності українців.

Об'єктом дисертаційної роботи є релігійні почуття.

Предметом дослідження є сутнісні особливості релігійних почуттів та їх функціональні прояви.

Методологічними засадами дослідження стали праці вітчизняних філософів В.Андрущенка, А.Богачова, В.Бугрова, Л.Губерського, С.Йосипенка, В.Кебуладзе, А.Конверського, Т.Кононенка, Н.Кривди, Б.Кримського, М.Михальченка, І.Огородника, В.Панченко, М.Поповича, В.Приходька, Д.Прокопова, С.Руденка, Л.Шашкової, П.Ямчука, В.Ярошовця та ін., у яких розглядається проблема людини, її морально-духовний потенціал.

Теоретико-методологічну основу дослідження становлять роботи релігієзнавців: В.Бондаренка, І.Васильєвої, Л.Виговського, Т.Горбаченко, В.Єленського, А.Колодного, І.Кондратьєвої, Л.Конотоп, О.Костюка, В.Лубського, М.Лубської, О.Марченка, О.Предко, М.Рибачука, О.Сарапіна, П.Сауха, Г.Середі, М.Стадника, І.Фенно, Л.Филипович, Є.Харьковщеника, З.Швед та ін., в яких сформульовані загальні теоретичні та методологічні підходи до розробки проблеми емоційно-чуттєвого виміру релігії.

Для вирішення завдань, поставлених у дисертаційній роботі, використовується ряд основних методів, зокрема: діалектичний (при осмисленні релігійного почуття як складного, цілісного феномена, функціонування якого обумовлено низкою як зовнішніх, так і внутрішніх чинників); аналітичний (при дослідженні історико-філософської, релігієзнавчої, психологічної, богословської літератури з проблем релігійних почуттів); компаративний (при співставленні різних підходів до осмислення релігійних почуттів, виявленні їх сутнісних особливостей); системний (при дослідженні почуття як цілісного філософсько-релігієзнавчого феномену); структурно-функціональний (при дослідженні складових релігійних почуттів та їх функціональних проявів). Принцип історизму уможливив з'ясування основних етапів генези релігійних почуттів, їх сутнісних характеристик.

При написанні дисертаційної роботи автор дотримувався загальнонаукових методологічних принципів: об'єктивності, світоглядного плюралізму, гуманізму, толерантності та позаконфесійності.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що вперше проведено релігієзнавчий аналіз сутнісних особливостей релігійних почуттів у єдності їх структурних та функціональних характеристик.

Наукова новизна конкретизується в наступних положеннях:

Вперше:

- досліджено, що релігійне почуття – це, по-перше, переживання як «проживання» його людиною, що пов'язане з її відношенням до релігійного об'єкта; по-друге, вираження, в якому здійснюються різні форми експлікації внутрішнього стану (любов, страх, почуття благоговіння); по-третє, осмислення, в якому розгортається внутрішня робота самосвідомості по усвідомленню душевного стану і всієї ситуації як духовно-екзистенційної;

- проаналізовано основні концепції походження релігійних почуттів, зокрема, соціологічна (Е.Дюркгайм), психоаналітична (З.Фройд), нейробіологічна (Е.Ньюберг, М.Персінгер та ін.). Запропоновано авторський підхід до проблеми виникнення релігійних почуттів, що ґрунтується на феномені агональності як складовій гри. Підсилюючись ритуалом, агональна діяльність не лише центрує соціальність та утворює точки опори для конденсації культурних смислів, але й «несе» в собі властивості, завдяки яким започатковуються релігійні почуття;

- виявлено, що на особливості прояву релігійних почуттів українців вплинули, з одного боку, ситуація межовості, в якій схоплюється ситуація «між», перетворюючись у біфуркаційний топос, здатний зламати існуючу геополітичну структуру, зміщуючи центри тяжіння, а з іншого – світонастанови, зокрема, кордоцентризм, інтровертизм, які формували духовність, складовою якої є душевність.

Уточнено:

- співвідношення понять «релігійне відчуття» та «релігійне почуття». Релігійне відчуття – це початкова складова пізнавального процесу будь-яких релігійних явищ, подій – факт засвідчення їх наявності. У свою чергу, релігійне почуття – це особистісне відношення людини до релігійних феноменів, явищ, подій, у якому вже присутній аксіологічний елемент;

- складові релігійного почуття в наступних «зрізах»: історичному, моральнісному, індивідуальному, які засвідчують його багаторівневу структурованість;

- співвідношення понять «космічне релігійне почуття», «трансперсональне переживання» та «пік-переживання». Космічне релігійне почуття – це світоглядна стратегія, смислова єдність людини і Всесвіту, в якій, переживання феноменів сакрального (релігійні почуття), естетичного (естетичні почуття), моральнісного (моральні почуття), інтелектуального (наукові почуття) співпадають. Натомість трансперсональне переживання – це надособистісне переживання, яке, включаючись у процес духовної співучасті людини та Всесвіту, набуває статусу події. «Пік-переживання» – це спосіб вираження відношення зв'язку

людини з Абсолютом на рівні містичного феномену як особистісної форми оприявлення трансцендентного;

- положення про те, що в залежності від того, яку роль відіграє раціональна компонента в процесі прояву релігійних почуттів, формується певна релігійність людини, зокрема: на рівні деструкції, коли емоційно-чуттєва складова, блокуючи механізм здійснення критично-рефлексивного мислення, стає доміантною: людина втрачає можливість осмислювати, критично ставитися до ідей та дій, ідентифікується з ними – стає фанатично одержимою; на рівні духовності, яка, характеризується узгодженістю раціональної та емоційно-чуттєвої компоненти, сприяє гармонійному, цілісному розвитку людини.

Набуло подальшого розвитку положення про те:

- що морально-етичний вимір релігійних почуттів корелюється, по-перше, відношенням людини до сакрального статусу релігійних феноменів; по-друге, певними рівнями її відповідальності, зокрема: перед собою, перед іншими людьми та суспільством загалом, перед усім сущим;

- що для релігійних почуттів притаманні такі особливості: амбівалентність (обумовлена подвійністю сакрального, з одного боку, як божественного, а з іншого – як нечистого, небезпечного, що виникає внаслідок порушення заборон), сенсожиттєва спрямованість (формують смисли й цінності), синергізм (сприяння, співпраця, взаємодія людської волі й божественної благодаті), емпатійність (співпричетність не лише трансцендентному, але й вираження міжособистісної ідентифікації, яка має не лише почуттєвий, мисленнєвий, праксеологічний характер та виражає розуміння емоційного стану іншої людини засобом співчуття, проникнення в її суб'єктивний світ, але й формує духовну якість особистості);

- що система відносин «людина-Бог» передбачає діалогічну взаємодію, в якій, з одного боку, відображаються особистісні мотиви, прохання про допомогу людини тощо, а з іншого – відповідь Бога, його відгук на сподівання віруючого. Таким чином формується певна персоніфікація Бога, наприклад, Бог-суддя, Бог-повелитель, люблячий Бог-батько й так далі та відповідна система релігійних почуттів, яка «забезпечує» особистісно-божественне спілкування, виступаючи формою збереження та генерування сакральних смислів.

Теоретичне та практичне значення дисертаційної роботи полягає в тому, що отримані автором результати можуть бути використані при розробці концепцій міжконфесійного діалогу, при визначенні основних світоглядних пріоритетів сучасної України. Осмислення релігійного почуття уможливорює з'ясування сутності фанатизму й розкриває психологічні особливості його носіїв, дає можливість прогнозувати діяльність релігійної людини. Матеріали дослідження можуть використовуватися у процесі розробки, вдосконалення та викладання нормативних дисциплін та спецкурсів із філософії, релігієзнавства, культурології, психології та соціології релігії.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною науковою роботою автора. Висновки, положення наукової новизни одержані автором самостійно на підставі результатів дослідження.

Апробація результатів дослідження. Дисертація й отримані результати дослідження доповідались і обговорювались на засіданнях та науково-теоретичних семінарах кафедри релігієзнавства філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Основні теоретичні положення дисертації були представлені й обговорені у доповідях і повідомленнях на всеукраїнських та міжнародних наукових конференціях, зокрема: щорічних «Днях науки філософського факультету» Київського національного університету імені Тараса Шевченка (2009, 2010, 2011, 2012, 2013, 2014, 2015, 2016 рр., м. Київ); III всеукраїнській науково-практичній конференції з міжнародною участю «Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук» (20 грудня 2013 року, м. Дніпропетровськ); III всеукраїнській науково-практичній конференції з міжнародною участю «Науковий діалог «Схід-Захід» (7 червня 2014 року, м. Кам'янець-Подільський); Міжнародній науковій конференції студентів, аспірантів і молодих учених «Ломоносов-2014» (7-11 квітня 2014 року, м. Москва); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Релігієзнавство в Київському університеті: інституційний та персональний виміри» (22 вересня 2014 року, м. Київ); XXI Всесвітньому конгресі Міжнародної асоціації історії релігій (23-29 серпня 2015 року, м. Ерфурт, Німеччина); Міжнародній науковій конференції «Перші Танчерівські читання: «Методологічні проблеми сучасного релігієзнавства» (26 жовтня 2015 року, м. Київ).

Публікації. Основний зміст дисертації викладено автором у 10 наукових статтях, 8 із яких вміщені у фахових виданнях України, визначених Міністерством освіти і науки України, з них 6 у збірниках, котрі входять до наукометричних баз, 1 статті у закордонному фаховому науковому виданні і 16 тезах виступів, опублікованих у матеріалах конференцій.

Структура та обсяг дисертації обумовлені специфікою предмета дослідження, логікою розкриття проблеми, а також метою і завданнями роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, які містять шість підрозділів, висновків і списку використаних джерел. Обсяг дисертації (без списку використаних джерел) – 174 сторінки, загальний обсяг – 205 сторінок. Список використаних джерел нараховує 321 найменування.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність дослідження, аналізується стан наукової розробленості проблеми, визначено об'єкт, предмет, мету і завдання дослідження, його теоретико-методологічні засади, розкрито наукову новизну, теоретичну і практичну значимість отриманих результатів, відомості про їх апробацію.

В **першому розділі «Аналітичний огляд літературних джерел та теоретико-методологічні засади дослідження»** проаналізовано основні поняття, які пов'язані з релігійними почуттями, розглядаються різноманітні підходи до їх осмислення, окреслюється методологічний потенціал цих розвідок.

Підходам до осмислення феномену «релігійне почуття» передуює аналіз таких понять як «емоція», «почуття», їх зв'язок з переживанням, яке характеризується рефлексивністю, пов'язане з сенсожиттєвими установками, цінностями людини та

виступає особливою формою діяльності, завдяки якій долається драматизм людського життя, забезпечується його цілісність.

Автор звертається до різноманітних підходів осмислення релігійних почуттів. Перш за все, з'ясовується змістовне наповнення релігійних почуттів у богословському вимірі, який вирізняється широким смисловим діапазоном. Звертається увага на їх сердечній укоріненості, духовності (Д.Едвардс), їх вроджений характер (арх.Афанасій, Ф.Шляйєрмахер). Релігійні почуття не лише пригнічують людину (А.Ягелло) та возвеличують її (о. Ксаверій Кнотц), а також вирізняються специфічно людським характером, духовністю, сенсожиттєвою спрямованістю (О.Введенський, Л.Джуссані, Г.Чистяков).

Децо інший смисловий зріз релігійних почуттів можна відстежити в контексті філософського дискурсу, зокрема: як основа буття Бога, його потенційний зміст (Г.Гегель), як чинник релігійності (Л.Фойєрбах), як основна складова релігії, яка вирізняється специфічним характером (В.Джемс, Г.Гьєффідінг Е.Фромм та ін.), проявлячись як любов, радість (М.Бердяєв, В.Соловйов, С.Франк та ін.). В дисертаційному дослідженні звертається увага на зв'язок релігійних почуттів із процесом осягнення Абсолюту як вищої мети (В.Турчин). Підкреслюється необхідність розмежування таких феноменів як відчуття присутності Бога та почуття, що виникають під час процесу його осягнення. Завдяки релігійному відчуттю лише засвідчується наявність будь-яких релігійних явищ, подій тощо. В релігійному почутті здійснюється їх сприйняття, отже, появляється аксіологічна складова, завдяки якій відбувається його оприявлення.

Певна розмаїтість у осмисленні релігійних почуттів відстежується в психологічному вимірі. Зазначається, що вони є вродженими та покликани сприяти пристосуванню людини до реалій життя (Е.Старбек), виконують інтегративну роль, сприяють самовдосконаленню, формуванню богоподібності, творчості і фантазії (І.Переверзнев). Звертається увага на їх витoki, прояви (Ю.Зенько), зв'язок із цариною несвідомого (З.Фройд), на їх неоднорідність (Г.Оллпорт).

В дисертації підкреслюється важливість релігієзнавчого підходу до осмислення релігійних почуттів. Частина дослідників порушують питання про їх ілюзорний характер (Й.Кривелев, М.Капустін), розкривають механізм виникнення релігійних почуттів, їх взаємозв'язок із релігійними уявленнями та релігійним досвідом, їх роль у житті людини (В.Заруда, К.Кіндрат, Б.Куценок, Б.Лобовик, В.Носович, К.Платонов, М.Попова, Д.Угринович). Сучасні релігієзнавці, розглядаючи їх як складову релігійної свідомості (І. Яблоков), в контексті їхнього взаємозв'язку з релігійною вірою (А.Лещенко), вказують на важливість осмислення релігійних почуттів у контексті психології релігії, розкриваючи їх своєрідність (О.Кучер, К.Кислюк, В.Москалець, О.Предко, О.Сарапін та ін.).

Дисертант робить висновок, що релігійні почуття – це переживання відношення «людина-релігійний об'єкт», його «проживання» у найрізноманітніших формах прояву та «вплетення» в інтерпретативний простір системи життєвих поглядів, цінностей, установок людини.

У другому розділі «Концептуалізація феномену «релігійні почуття» досліджується проблема виникнення релігійних почуттів, їх структурованість та сутнісні особливості.

У підрозділі 2.1 «Виникнення релігійних почуттів: варіативні моделі» проаналізовано різні підходи до виникнення релігійних почуттів і подається авторський проект означеної проблеми. Насамперед дисертант звертається до соціологічної концепції виникнення релігійних почуттів, яку репрезентували В.Бакшутів, Е.Дюркгайм, М.Хальбвакс. Зазначається, що витоків підґрунтям цієї концепції є, з одного боку, положення Е.Дюркгайма про тотем та тотемізм, а з іншого – розмежування явищ на священні та профанні. Однак сам по собі тотем не здатний генерувати релігійні почуття (наприклад, страх); вони виникають завдяки введенню його в контекст священного. Принциповим є положення про те, що джерелом виникнення релігійних почуттів виступає соціальна група, яка творить колективні релігійні уявлення, легітимацією яких є тотем.

Натомість З.Фройд виникнення релігійних почуттів пов'язує з феноменом несвідомого, відстежуючи дві лінії, що ведуть до їх виникнення: мотив тотемної жертви і відношення сина до батька. Однак, відрізняючись методологічними установками, соціологічна та психоаналітична моделі походження релігійних почуттів все ж мають спільне: по-перше, їх витоків пов'язуються з тотемом та тотемізмом, по-друге, вони надають значну роль ритуалу в процесі переходу людини з одного стану в інший; по-третє, цей перехід уможливується лише спільно, колективно.

Послуговуючись дослідженнями Г.Гадамера, Й.Гейзінги, Р.Каюа, - Строса, автор приходять до висновку, що виникнення та прояв релігійних почуттів у первісних людей пов'язується з феноменом гри, завдяки якому долається «інстинктивне» начало в людині, формується її агональність. Агональна діяльність сягає своїм корінням різних форм поведінки, які, будучи впорядковані ритуалами, утворюють царину сакрального в культурі, переводять деструктивну агресію в стан сакральної одержимості. При цьому агональна діяльність як інтегрує і стабілізує соціум, так і мобілізує індивіда для активних дій. Саме вона уможливує виникнення релігійних почуттів і надає їм соціально-культурних смислів.

Репрезентанти нейробиологічної версії (Е.Ньюберг, М.Персінгер та ін.) виникнення релігійних почуттів намагаються віднайти їх джерело в мозковій діяльності людини й довести, що вона запрограмована вірити. Однак вони все ж недооцінюють роль установки та доміанти в релігійній свідомості, які відіграють вирішальну роль у процесі формування релігійності людини, і, власне, її системи релігійних почуттів.

В дисертаційній роботі підкреслюється, що різноманітні моделі виникнення релігійних почуттів, відрізняючись методологічними установками, все ж доповнюють одна одну, відкриваючи нові, евристичні можливості як у контексті методології, так і у практичній площині.

У підрозділі 2.2. «Складові релігійних почуттів» аналізуються основні елементи, з яких складаються релігійні почуття. Дисертант звертається до аналізу складових релігійного почуття в процесі історичної генези: страх, який трансформується в потяг чи симпатію, підкріплюючись егоїзмом, набуває практичного характеру (Т.Рібо). У цьому випадку відстежується доволі складний процес виникнення релігійних почуттів, унаслідок якого формуються такі їх сутнісні характеристики як амбівалентність, зв'язок із моральнісними, інтелектуальними,

соціальними чинниками. Натомість Р.Грассері виокремлює егоїстичні (інстинкт самозбереження, страх перед нещастям, стражданням), его-альтруїстичні (співстраждання) й альтруїстичні (зречення власного «Я») чинники. Причому дуалістичний, моральний комплекс «егоїзм-альтруїзм» є багаторівневою поведінковою стратегією відносин людини та Божества, яка формує певну систему різноманітних релігійних почуттів.

Деяко інший підхід до виокремлення складових релігійних почуттів репрезентує А.Ейнштейн, звертаючи увагу на взаємозв'язок між характером почуттів і формою релігійності людини (релігія страху, моральна релігія, космічне релігійне почуття). Космічне релігійне почуття – усвідомлення єдності людини з природою, відчуття наявності Вселенського Розуму та сприйняття Гармонії Світу. Дисертант звертає увагу на суголосність даного феномену ідеї космізму (усвідомлення цілісності світу у всіх його проявах, включаючи єдність Всесвіту і людини), космічній свідомості як почутті космосу (В.Джемс), трансперсональним переживанням, в яких відображається співучасть людини і космосу; релігійним переживанням як пік-переживанням – почуттів єднання, захоплення, трепету (А.Маслоу). Натомість у психоаналітичній концепції (В.Райх) релігійні почуття як збудження, екстаз відіграють значну роль в індукуванні невротичної напруги.

Автор, спираючись на осмислення «Я-концепції» Р.Бернсом, яка включає наступні рівні: когнітивний (відповідає за конкретні уявлення віруючого про самого себе), аксіологічний (включає самооцінку) та поведінковий (проявляється в поведінці людини), на «трансцендентальне передчуття» (М.Карпицький), на необхідність «вживання» в явища (О.Красніков) висновує, що на індивідуальному рівні релігійні почуття мають такі складові як передчуття та вчування. Саме на рівні вчування започатковується аксіологічний аспект, завдяки якому релігійні феномени «входять» у орбіту їх значимості для людини. Передчуття та вчування формують почуттєвий досвід, включаючи його в широкий світоглядний простір свідомості та поведінки людини.

У підрозділі 2.3. «Характерні особливості релігійних почуттів» обґрунтовується положення про те, що релігійні почуття набувають певних особливостей у контексті відношення «людина-релігійний об'єкт», коли божественне транслює себе в світ людського буття, а людське набуває божественних характеристик. Насамперед звертається увага на інтенціональність, оскільки саме цей феномен формує смислову структуру свідомості, як результат спрямованості на об'єкт: «введення» його в контекст людської життєдіяльності надає йому статус значеннєвості, сакральності. В дисертаційному дослідженні звертається увага на кореляцію понять «священне», «сакральне» (дані терміни є синонімами) та святе: «сакральне» не є результатом еволюції, історії, воно непідвладне змінам, вирізняється надситуативним характером. Натомість святе, включаючись в історичний контекст, досягає абсолютної досконалості, абсолютного блага. Воно не лише може розвиватися, змінюватися, але й фіксує прояви сакрального, вибудовує їх ієрархію.

Феномен сакрального конститує амбівалентну природу релігійних почуттів, які здатні змінювати не тільки своє вираження, інтенсивність, а й емоційне забарвлення шляхом взаємопереходу: чим глибше і проникливіше виражені негативні почуття, тим більша ймовірність виявлення їх позитивного потенціалу. Релігійним

почуттям іманентно властива сенсожиттєва спрямованість, яка пов'язана з переживанням нескінченності, безсмертям і обумовлена соціокультурними реаліями. Відтак релігійні почуття уможливають набуття життєвого смислу, вводять людину в контекст комунікативної взаємодії, яка передбачає взаємний обмін смислами, певну співдію в процесі формування моральності та духовності. Підкреслюється, що оскільки в релігійних почуттях виражається єдність людського та божественного, іманентного та трансцендентного, остільки їм притаманний синергізм, в якому схоплюється «внутрішня діалогічність» людини з Абсолютом.

Прояви релігійних почуттів на міжособистісному рівні формують інтерсуб'єктивність, яка постає як корелятивний зв'язок між самоідентифікацією «Я» та «Іншого». В даному зв'язку виокремлюється, з одного боку, проекція переживань «Я» в «Іншого», а з іншого – співчуття «Іншому», переживання разом з ним його душевного стану, що водночас формують емпатію (процес, орієнтований на розуміння та реагування на внутрішній світ іншої людини, легітимацію дій та вірувань «Іншого»). Отже, релігійні почуття на міжособистісному рівні характеризуються емпатійністю, яка формує духовну якість особистості. В дисертаційній роботі підкреслюється, що амбівалентність, сенсожиттєвість, синергізм, емпатійність релігійних почуттів не лише розширюють горизонти внутрішнього життя та здатні перебудувати, трансформувати внутрішній світ людини, але й формують систему її цінностей.

У третьому розділі «Прояви релігійних почуттів та їх функціональність» розкриваються різноманітні види релігійних почуттів, їх функціональні можливості.

У підрозділі 3.1. «Корелятивний зв'язок між сприйняттям образу Бога та видами релігійних почуттів» розглядаються різноманітні види релігійних почуттів, які зумовлені особистісним конструюванням образу Бога. Автор, звертаючи увагу на широкий спектр релігійних почуттів, на певну кореляцію між еволюційним розвитком мозку та трансформацією образу Бога та на соціологічні дослідження, робить висновок, що образ Бога конструюється в залежності від самосприйняття віруючої людини: особа стає «центром відліку», мірилом того, яким, на її думку, є Бог. Причому для кожного віруючого персоналіфікація Бога буде суб'єктивною і залежатиме від його особистих потреб та ситуації. Наприклад, персоналіфікації Бога, як люблячого батька, відповідає й певна система почуттів, завдяки якій формується даний образ та уможливується задоволення потреб людини. В дисертаційному дослідженні підкреслюється, що ступінь розкриття образу Бога залежить від стадії розвитку людини. Оскільки найважливішим фактором серед так званих «змінюваних» образів Бога є вікова динаміка розвитку, остільки релігійне мислення розвивається паралельно зі стадіями когнітивного розвитку людини.

Релігійні почуття можуть варіюватися в залежності не лише від того, хто є їх носієм, але й хто чи що виступає в якості їх об'єкта, що увиразнюється в їх різних проявах. Релігійний страх, поєднуючись з любов'ю, надає людині можливість зблизитися з об'єктом релігійного шанування. Дисертант зазначає, що в християнській традиції лише в тому випадку релігійний страх відкриває людині нові горизонти духовності, сприяє формуванню особистості, коли він позначений Божою дією. Християнство сформувало новий ідеал любові до Бога й безкорисливої, непохитливої, братської любові до всіх людей. До речі, отці та вчителі Східної Церкви

неодноразово зазначали, що саме почуття любові до Бога унеможлиблює появу гріховних пристрастей, які сковують людину, поневолюють її. Окрім страху та любові, в дисертаційній роботі також аналізуються й інші релігійні почуття: благоговіння (особливий стан людини, при якому вона наповнює свій внутрішній світ предметом поклоніння), почуття пасхальної радості (почуття прилучення до Пасхи, трепетне відчуття радості) та ін.

У підрозділі 3.2. «Деструктивні та конструктивні прояви релігійних почуттів» дисертант обґрунтовує думку про функціональні форми вияву релігійних почуттів. Відповідь на питання про те, як впливають релігійні почуття на людину, автор розглядає в таких аспектах: з одного боку, вони виступають чинником дезадаптивності в суспільстві, сприяють депривації людини, а з іншого – сприяють розвитку особистості, її цілісності. В дисертаційній роботі звертається увага на особливості релігійного фанатизму, підкреслюється, що релігійний фанатик повністю або частково перекладає відповідальність за своє життя, свої дії на Бога, на тих, хто діє від його імені. В цьому випадку певній руйнації піддається морально-етичне ядро особистості – відповідальність, що й призводить до кризи та втрати ідентичності, неможливості розширити саме свою відповідальність за породжувані ризики. Релігійні почуття, підсилюючи релігійну віру, формують особливе світосприйняття фанатика, в якому подавляється критично-рефлексивна складова мислення.

Релігійні почуття засвідчують здатність до зміни, трансформації, можливості змінювати найнестерпніші страждання на почуття радості, любові. Новий контекст інкорпорування релігійних феноменів змінює й відношення до них – почуття, які часто-густо, набуваючи симуляційного, псевдорелігійного характеру, формують певне світосприйняття. Також в дисертаційній роботі звертається увага на проблему образи релігійних почуттів віруючих, їх правового та морального контексту.

Дисертант розглядає роль релігійних почуттів у процесах навіювання та навернення. Зазначається, що релігійне навіювання тісно пов'язане з уявою. Переживаючись як реальність, уява-образ інтенсифікує релігійні почуття, динамізує релігійну віру, спонукає до актуалізації релігійний досвід. Духовний потенціал релігійних почуттів автор демонструє на прикладі процесу навернення, внаслідок якого людина набуває почуттєвого досвіду (безпосереднього переживання надчуттєвої реальності), який задіює і розкриває базисні структури людської суб'єктивності. Підкреслюється, що результативність релігійних почуттів найяскравіше відстежується в стані святості як стані свідомості, в якому вони стають ядром духовного життя і починають визначати всю життєдіяльність людини.

У підрозділі 3.3. «Релігійні почуття як презентація духовності: український контекст» досліджуються релігійні почуття, їх специфікація на вітчизняних теренах.

Зазначається, що модель релігійного феномену в етнопсихічній структурі українського народу, вирізняючись емоційно-почуттєвим характером, проявляється в системі почуттів, зокрема любові, смиренні, щирості, тузі тощо. Спираючись на працю про світосприймальні установки К.Ясперса та на геопсихічні, історичні, соціопсихічні, культурно-морфічні, глибинно-психічні (О. Кульчицький), культурно-антропологічні (Б.Цимбалістий) чинники, які впливали на формування

національної психіки українців, дисертант зазначає, що в них домінує чуттєво-емоційна складова, що призводить до певного «вчування» в природне довкілля, породжуючи переживання нескінченного, абсолютного, яке найбільш рельєфно проявляється в екзистенційно-межових ситуаціях.

В дисертаційній роботі звертається увага на зв'язок релігійних почуттів, по-перше, з ситуацією межовості, по-друге, із феноменом духовності. Як свідчить історія, ситуація межовості спонукала до філософських роздумів про призначення людини, її сенсожиттєву спрямованість. Підкреслюється, що в історії українського народу саме релігійні почуття «намагалися» не лише пом'якшити ситуацію межовості, а й стати над ситуацією, слугувати тією точкою опори, яка уможливила б збереження того емоційно-чуттєвого архетипу, який, формуючись упродовж тисячоліть, багато в чому спричинявся такими екзистенціалами як романтичність, естетизм, почуття любові до ближніх, до того довкілля, що оточувало людину. В дисертаційній роботі підкреслюється, що ситуація межовості має й інший контекстуальний смисл – вона змінює сенсожиттєву спрямованість людини, слугує тією спонукою, яка оприявнює культурні смисли релігійних почуттів. Переживаючи такі ситуації, людина набуває нових цінностей, нових духовно-моральнісних орієнтирів.

В дисертації досліджується зв'язок емоційно-чуттєвої складової релігії з феноменом духовності. Однак духовність потребує певної культури розуму, «духовного розуму» (І.Копинський). Вона націлена на пошук визначального й індивідуального сенсу. Духовність – це не лише процес вивищення людини над власною екзистенцією, а й пропускання всього навколишнього через свій внутрішній світ. Автор зазначає, що душевне життя особистості, розгортаючись як світ її почуттів, виступає неодмінною умовою її духовності. Втрата душевності обертається духовним банкрутством. І тому пробудження релігійності, як духовності, можливе лише через душевну, «енергетичну» роль почуттів, що увиразнюється в світонастановах кордоцентризму, інтровертизму.

ВИСНОВКИ

У висновках викладені теоретичні підсумки дисертації, які в узагальненому вигляді відображають мету, завдання і наукову новизну дисертації:

1. Зазвичай релігійні почуття досліджуються в наступних напрямках: в богословському (релігійні почуття є вродженими), філософському (пов'язуються з релігійною вірою, з релігійним досвідом, підкреслюється їх рефлексивний, ірраціональний характер), психологічному (формують досвід душі, зливаються з вірою в сенс життя, сягаючи своїм корінням у нескінченність), релігієзнавчому (діапазон осмислення доволі різноплановий: від заперечення релігійних почуттів як таких – до розгляду їх особливостей та ролі в житті людини).

2. Феномен «релігійне почуття» безпосередньо пов'язаний з релігійним відчуттям. Між ними є спільне: вони є складовими пізнавального процесу. Однак відчуття є лише його початковою формою; воно засвідчує факт наявності релігійного явища, події, речі тощо. Натомість релігійне почуття – це особистісне відношення людини до релігійних феноменів, в якому вони «оцінюються», стають значимими для неї.

3. Релігійні почуття, «проходячи» через внутрішній світ людини, виражають себе, проявляючись як любов, страх, радість тощо. Дане оприявлення пов'язане з осмисленням, як внутрішньою роботою самосвідомості по їх усвідомленню. Така триєдність релігійного почуття – переживання як «проживання», прояв, осмислення – уможливорює формування системи життєвих поглядів, цінностей, установок (поведінкових, ментальних, етичних тощо) людини, продиктованих тим чи іншим релігійним вченням.

4. Виокремлено різні підходи до виникнення релігійних почуттів. В соціологічній моделі (Е.Дюркгайм) витоки релігійних почуттів пов'язуються з соціальними чинниками, в психоаналітичній (З.Фройд) – з феноменом несвідомого. Натомість в нейробіологічній моделі (Е.Ньюберг, М.Персінгер та ін.) звертається увага на можливості моделювання релігійних почуттів, використовуючи здатність мозкової діяльності до певного реагування на релігійні феномени. Ігрова модель виникнення релігійних почуттів ґрунтується на феномені гри, як своєрідній формі презентації агональної діяльності, якій іманентно притаманні сили Ероса і Танатоса, любові й агресії, що, будучи підсилені ритуалом, «несуть» в собі властивості, завдяки яким «твориться» світ релігійних почуттів. Однак, вирізняючись методологічними установками, все ж дані концепції виникнення релігійних почуттів засвідчують необхідність їх подальшого комплексного дослідження, потребують певного методологічного синтезу, цілісної дослідницької стратегії.

5. Досліджено різні підходи до вияву складових релігійних почуттів. Це, зокрема, історична концепція (Т.Рібо), в якій на початкових етапах їх формування виокремлюються страх (почуття залежності) і любов (почуття потягу), які носять утилітарно-практичний характер. Однак в процесі історичної генези в релігійному почутті починає домінувати моральнісна складова, яка згодом змінюється раціональним компонентом. Натомість моральнісна концепція (Р.Грассері) структурування релігійних почуттів корелюється егоїстичним, его-альтруїстичним, альтруїстичним чинниками. За А. Ейнштейном, релігійні почуття мають наступні складові: в історичній генезі вони проявляються, по-перше, як страх – реагування на небезпеку зі сторони сильнішого, могутнішого; по-друге, як моральні почуття, в яких проявляються аксіологічні елементи; по-третє, як космічне почуття – здивування, почуття захвату, подиву перед дивовижними таїнами буття. В психоаналітичній концепції (В.Райх) релігійні почуття включають такі компоненти як збудження, екстаз, що провокуються сексуальною енергією, яка укорінена в царині несвідомого. Однак необхідною умовою виникнення релігійних почуттів є об'єкт, суб'єкт та ті відношення, які виникають унаслідок їх поєднання. В цьому контексті в дисертаційному дослідженні пропонуються наступні їх складові: передчуття (певна установка релігійної свідомості) та вчування (проекція «Я» в релігійне явище, процес тощо), завдяки яким формується почуттєвий досвід.

6. Виходячи з різноваріативних, багаторівневих характеристик феномену «релігійне почуття», проведено кореляцію між поняттями: «космічне релігійне почуття», «трансперсональне переживання» та «під-переживання». Пропонується розглядати їх як семантично споріднені, інваріантні за формою поняття, які мають певні смислові відмінності. В космічному релігійному почутті схоплюється момент єдності людського та всесвітнього, де немає чітких меж об'єкта відображення; в

ньому співпадають як особливості релігійного, так й інтелектуального, морального й естетичного світовідчуття, результатом чого є формування космічної свідомості. Трансперсональні переживання – надособистісні переживання, в яких людина співдіє не лише з людством, але й із Всесвітом загалом, стає учасником співучасті і співтворчості у процесах вселенської драми. Пік-переживання – це вершинні переживання, які змінюють людину; це почуття величі світу і своєї особистої причетності до цієї величі. В цьому відношенні пік-переживання суголосні з містичним феноменом.

7. Релігійним почуттям притаманний ряд особливостей. Маніфестуючи сферу сакрального, вони, набуваючи амбівалентного характеру, представляють важливі смисли релігії і активізують певні структури психіки, засвідчуючи як ефективність механізмів актуалізації релігійної свідомості, так і мотивацію релігійної діяльності. З одного боку, релігійні почуття наповнюють існування людини певним сенсом, а з іншого – прилучають людину до царини нескінченного. Релігійні почуття вирізняються значним синергетичним ефектом, оскільки в них виражається співдія людського та божественного. Емпатійність релігійних почуттів уможлиблює їх здатність до емоційного зараження, сутність якого полягає в переважно неусвідомлюваному процесі передавання емоційних станів від однієї людини до іншої людини.

8. Форми вияву релігійних почуттів є результатом діалогічного, духовного спілкування людини з Богом, які залежать від ситуації та її особистих потреб. Людина, співвідносячи себе, свої вчинки з персоніфікованим образом Бога (Бог-любов, Бог-суддя тощо) переживає ці відносини і тим самим індивідуалізує релігійні почуття, корелює свою поведінку й життєві принципи з морально-етичним взірцем. Релігійні почуття, формуючи певний психічний стан, тісно пов'язані з індивідуальними особливостями особистості та відображають узагальнюючу характеристику її активності. З одного боку, релігійні почуття виступають внутрішньою діяльністю людини, а з іншого – мають зовнішнє вираження, в якому оприсутнюється форма відношення до царини Божественного.

9. Аналіз функціональних проявів релігійних почуттів показав, що вони мають два вектори, дві орієнтації, які залежать від раціональної складової, завдяки якій актуалізується механізм здійснення критично-рефлексивного мислення: з одного боку, вони ведуть до інволюції, деградації людини, а з іншого – призводять до формування духовної особистості. Релігійні почуття мають значний моральнісно-духовний потенціал, який залежить як від відношення людини до сакрального статусу релігійних явищ, предметів тощо, так і від її рівнів відповідальності.

10. Процеси навіювання, навернення є чинниками формування релігійних почуттів, від яких залежать їх прояви, їх кумулятивний ефект. Ефективність релігійного навіювання залежить від того, наскільки воно було усвідомлене як самонавіювання. Процес релігійного навернення характеризується різноманітною гамою почуттів: спершу відстежується певний дисонанс в когнітивній структурі особистості, що сприяє її дисгармонії (переважають стани апатії, тривоги, страху, провини тощо); згодом активізуються процеси саморефлексії та самопізнання людини, виступаючи рушійним чинником її особистісних структур.

11. Релігія, як певний душевний стан, пов'язана з процесом духовності, в якому відображаються творчі можливості людини. Духовність – це спосіб самовідтворення та творення особистості. Однак як релігія, так і духовність пов'язані з сенсожиттєвими орієнтирами людини, які конструюють її життєвий світ. Прояви релігійних почуттів українців пов'язані з душевністю, як складовою духовності, на яку впливали як геополітичні чинники (ситуація межовості), так і світонастанови інтровертизму, кордоцентризму.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях:

1. Предко Д. Є. Міф про культурного героя: психоаналітичний та культурологічний аспект / Д. Є. Предко // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія. – 2010. – №98. – С. 19-21.
2. Предко Д. Є. Релігійне почуття: сутнісні характеристики та функціональність / Д. Є. Предко // Гуманітарні студії. Збірник наукових праць. – 2012. – Випуск 13. – С. 118-127.
3. Предко Д. Є. Релігійні почуття: сенсожиттєвий потенціал / Д. Є. Предко // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2013. – №4(114). – С.45 -48.
4. Предко Д. Є. Почуття як складова релігієзнавчої концепції З. Фройда / Д. Є. Предко // Гуманітарні студії. Збірник наукових праць. – 2014. – Вип. 24. – С. 70-77.
5. Предко Д. Є. Специфічні особливості релігійних почуттів / Д. Є. Предко // Вісник Черкаського університету. Серія філософія. – 2015. – №11 (344). – С. 23-30.
6. Предко Д. Е. Религиозные чувства в осмыслении Вильяма Джемса / Д. Е. Предко // Журнал научных публикаций аспирантов и докторантов. – 2015. – №1(103). – С. 37 – 41.
7. Предко Д. Є. Прояви релігійних почуттів: релігієзнавчий аспект / Д. Є. Предко // Гілея: науковий вісник. – 2015. – Вип.94 (3). – С. 203-206.
8. Предко Д. Є. Осмислення релігійних почуттів у контексті природничо-наукових досліджень / Д. Є. Предко // Софія. Гуманітарно-релігієзнавчий вісник. – 2015. – № 1(3). – С. 13-17.
9. Предко Д. Є. Релігійні почуття як презентація духовності: український контекст / Д. Є. Предко // Софія. Гуманітарно-релігієзнавчий вісник. – 2015. – № 2(4). – С. 54-57.

Публікації в інших виданнях, тези і матеріали конференцій:

10. Предко Д. Є. Сприйняття часу: релігійний та культурно-історичний аспект / Д. Є. Предко // Час у дзеркалі науки. Спеціальний випуск збірника наукових праць «Гуманітарні студії». – К., 2010. – Частина 2. – С. 42-50.
11. Предко Д. Є. Концепція героїчного міфу в контексті психоаналізу/ Д. Є. Предко // Дні науки філософського факультету – 2008. Міжнародна наукова конференція (16-17 квітня 2008 року). Матеріали доповідей та виступів. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2008. – Ч. 4. – С. 135-137.

12. Предко Д. Є. Специфіка релігійного почуття / Д. Є. Предко // Людина Світ. Суспільство (до 175-річчя філософського факультету). Дні науки філософського факультету – 2009. Міжнародна наукова конференція (21-22 квітня 2009 року). Матеріали доповідей та виступів. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2009. – Ч. 7. – С. 136-137.

13. Предко Д. Є. Особливості молитви: релігієзнавчий аспект / Д. Є. Предко // Дні науки філософського факультету – 2010. Міжнародна наукова конференція (21-22 квітня 2010 року). Матеріали доповідей та виступів. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2010. – Ч. 7. – С. 123-124.

14. Предко Д. Є. Морально-психологічна підготовка військовослужбовців: сутність, основні напрями / Д. Є. Предко // Тези доповідей науково-практичної конференції «Актуальні задачі фінансового, психологічного, правового, топогеодезичного, радіотехнічного та лінгвістичного забезпечення підрозділів та частин Збройних Сил України» присвяченої 65-й річниці Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр. 28 квітня 2010 року. – К.: ВІКНУ, 2010. – С. 32-34.

15. Предко Д. Є. Вчення про пристрасті в східній патристиці / Д. Є. Предко // Дні науки філософського факультету – 2011. Міжнародна наукова конференція (20-21 квітня 2011 року). Матеріали доповідей та виступів. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2011. – Ч. 6. – С. 120-122.

16. Предко Д. Є. Релігійні почуття: психодинамічний аспект / Д. Є. Предко // «Дні науки філософського факультету – 2012». Міжнародна наукова конференція (18-19 квітня 2012 року). Матеріали доповідей та виступів. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2012. – Ч. 4. – С. 97-99.

17. Предко Д. Є. Філософія освіти – цілісність та синергія: людиномірні пріоритети / Д. Є. Предко // Дні науки філософського факультету – 2013. Міжнародна наукова конференція (16-17 квітня 2013 року). Матеріали доповідей та виступів. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2013. – Ч. 1. – С. 223-226.

18. Предко Д. Є. Релігійне навіювання та уява: особливості взаємозв'язку / Д. Є. Предко // Дні науки філософського факультету – 2013. Міжнародна наукова конференція (16-17 квітня 2013 року). Матеріали доповідей та виступів. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2013. – Ч. 8. – С. 339-341.

19. Предко Д. Є. Любов в російській релігійній філософії (релігійний контекст) / Д. Є. Предко // Матеріали третьої всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю «Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук». – Д.: ТОВ «Інновація», 2013. – Ч. 5. – С. 49-51.

20. Предко Д. Є. Зігмунд Фройд про амбівалентний характер релігії / Д. Є. Предко // Дні науки філософського факультету – 2014. Міжнародна наукова конференція (15-16 квітня 2014 року). Матеріали доповідей та виступів. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2014. – Ч. 7. – С. 104-105.

21. Предко Д. Є. Любов як презентація релігійності людини / Д. Є. Предко // Матеріали III всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю «Науковий діалог «Схід-Захід». (м. Кам'янець-Подільський, 7 червня 2014 р.). – Д.: «Інновація», 2014. – Ч. 2. – С. 108-111.

22. Предко Д. Е. Религиозное чувство: структурированность и особенности [Электронный ресурс] / Д. Е. Предко // Ломоносов-2014. – Режим доступа:

http://lomonosov-msu.ru/archive/Lomonosov_2014/2730/2200_70132_52bffb.pdf (дата звернення: 29.11.2014). – Назва з екрану.

23. Предко Д. Є. Петро Авсенев про феномен душі / Д. Є. Предко // Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції «Релігієзнавство в Київському університеті: інституційний та персональний виміри». До 55-ї річниці кафедри релігієзнавства. 22 вересня 2014 р. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2014. – С. 9-12.

24. Предко Д. Є. Формування концепції релігійного почуття В. Джемса: історико-філософські впливи / Д. Є. Предко // Дні науки філософського факультету – 2015. Міжнародна наукова конференція (21-22 квітня 2015 року). Матеріали доповідей та виступів. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2015. – Ч. 7. – С. 134-136.

25. Предко Д. Є. Концепт «переживання» у контексті смислових вимірів / Д. Є. Предко // Міжнародна наукова конференція «Перші Танчерівські читання: методологічні проблеми сучасного релігієзнавства». (26 жовтня 2015 р.). Матеріали доповідей та виступів. – К.: ТОВ «ВАДЕКС», 2015. – С. 45-47.

26. Предко Д. Є. Варіативні моделі походження релігійних почуттів / Д. Є. Предко // Дні науки філософського факультету – 2016. Міжнародна наукова конференція (20-21 квітня 2016 року). Матеріали доповідей та виступів. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2016. – Ч. 7. – С. 206-207.

АНОТАЦІЯ

Предко Д. Є. Релігійні почуття: сутність та особливості прояву. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю 09.00.11 – релігієзнавство. – Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Міністерство освіти і науки України. – Київ, 2016.

У дисертації вперше у вітчизняній дослідницькій думці проведено релігієзнавчий аналіз сутнісних характеристик релігійних почуттів в єдності їх структурних та функціональних характеристик. На значному джерельному матеріалі виявляються різноманітні підходи до осмислення даного концепту. Розгляд релігійних почуттів у контексті переживання як «проживання», прояву та осмислення засвідчив їх багаторівневий, поліфункціональний характер. Проаналізовано різні моделі виникнення релігійних почуттів, у контексті яких подається авторський підхід, що ґрунтується на феномені агонального як складовій гри. Розкрито різні підходи до структурованості релігійних почуттів; при цьому звернено увагу на такі їх складові як передчуття та вчування, завдяки яким формується почуттєвий досвід. Досліджено співвідношення понять «космічне релігійне почуття», «трансперсональні переживання», «під-переживання» та «релігійні відчуття», «релігійні почуття». Зазначається, що до найбільш визначальних характеристик релігійних почуттів відносяться: амбівалентність, сенсожиттєва спрямованість, синергізм, емпатійність. Відстежено корелятивний зв'язок між сприйняттям образу Бога та видами почуттів. Встановлено, що релігійні почуття мають різні форми прояву (духовність, деструктивність) та значний морально-духовний потенціал, який залежить як від відношення людини до сакрального статусу релігійного об'єкта, так і її рівнів відповідальності. З'ясовано особливості релігійних почуттів у контексті презентації

духовності українців.

Ключові слова: релігійні почуття, агональність, образ Бога, релігійний фанатизм, духовність, навіювання, навернення, межовість.

АННОТАЦІЯ

Предко Д. Е. Религиозные чувства: сущность и особенности проявления. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата философских наук по специальности – 09.00.11 – религиоведение. – Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Министерство образования и науки Украины. – Киев, 2016.

В диссертации впервые в отечественной исследовательской мысли проведено религиоведческий анализ сущностных характеристик религиозных чувств в единстве их структурных и функциональных характеристик. На значительном литературном материале рассматриваются различные подходы к осмыслению данного концепта. Установлено, что религиозное чувство – это переживание как «проживание», выражение и осмысление человека, связанные с его отношением к религиозному объекту, что имеет как различные формы проявления (духовность, деструктивность), так и составляющие – предчувствие, вчувствование, которые формируют чувственный опыт. Исследуются различные модели возникновения религиозных чувств, в частности, социологическая (Э.Дюркгайм), психоаналитическая (З.Фрейд), нейрофизиологическая (Э.Ньюберг, М.Персингер), в контексте которых подается авторский подход, основанный на феномене агонального как составляющей игры, которому имманентно присущи силы Эроса и Танатоса, любви и агрессии, что, будучи канализированы ритуалом, несут в себе свойства, благодаря которым формируется мир религиозных чувств. С одной стороны, религиозные чувства в образной форме кодифицируют и манифестируют сферу сакрального и тем самым проявляют важные смыслы отношения «человек-сакральный объект», а с другой – фиксируют определенную взаимосвязь с сакральными объектами, концентрируя внимание на процессе интеграции и трансформации личности в этом синергическом взаимодействии. Причем система отношений «человек-Бог» предусматривает диалогическое взаимодействие, в котором, с одной стороны, отражаются личностные мотивы, просьбы о помощи человека и т.д., а с другой – ответ или помощь Бога, его отклик на ожидания верующего. Таким образом формируется определенная персонификация Бога, например, Бог-судья, Бог-повелитель, любящий Бог-отец и т.д. и соответствующая система религиозных чувств, которая «обеспечивает» личностно-божественное общение, выступая формой сохранения и генерирования сакральных смыслов. Исследовано соотношение понятий «космическое религиозное чувство», «трансперсональное переживание», «пик-переживание» и «религиозное ощущение», «религиозное чувство». К наиболее определяющим характеристикам религиозных чувств относятся: амбивалентность, смысложизненная направленность, синергизм, эмпатийность. Обосновано, что на формирование религиозных чувств украинцев, как презентации их духовности, влияли, с одной стороны, геополитический фактор, в частности, ситуация граничности, а с другой – кордоцентризм, интровертизм, которые конституировали духовность, составляющей которой является душевность.

Ключевые слова: религиозные чувства, агональность, образ Бога, религиозный фанатизм, духовность, внушение, обращение, граничность.

ANNOTATION

Predko D. Ye. Religious feelings: the essence and features of manifestation. – On the rights of manuscript.

Thesis for obtaining of academic degree of Candidate of philosophical sciences, speciality 09.00.11 – Religious Studies. – Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ministry of Education and Science of Ukraine. – Kyiv, 2016.

In the thesis, for the first time in the national research, was conducted religious analysis of essential characteristics of religious feelings in the unity of their structural and functional characteristics. Analysis of significant sources showed various approaches to understanding of this concept. Consideration of religious feelings in the context of the experience as "living", manifestation and comprehension showed their multilevel, multifunctional character. The author investigated various models of the origins of religious feelings, in the context of which he provided the author's approach, which is based on the phenomenon of agonistic as a component of the game. Different approaches to structuring of the religious feelings were revealed, thus attention was drawn to such their components as anticipation and projection of self into other, thanks to which sensual experience is formed. The author researched the ratio of the concepts of "cosmic religious feeling", "transpersonal experiences", "peak experiences" and "religious sensation", "religious feelings". It is stated that the most defining characteristics of religious feelings include ambivalence, providing of meaning, empathy and synergy. The author tracked correlative relationship between the perception of the image of God and types of feelings. It was established, that religious feelings have different forms of manifestation (spirituality, destructiveness) and significant moral and spiritual potential, which depends as well as on the relation of a person to the sacred status of religious object, as on the levels of his responsibility. There were established peculiarities of religious feelings in the context of presentation of Ukrainian spirituality.

Keywords: religious feelings, agonistic, the image of God, religious fanaticism, spirituality, suggestion, conversion, limitariness.